**Tørre der andre må tie
– fritt frem for selvmords-
skildringer i litteraturen?
Av Kari Wille Rekdal**

I 1774 kom det ut en bok i Tyskland. Den hadde tittelen *Den unge Werthers lidelser* og var skrevet av Johann Wolfgang von Goethe. Romanen følger jeg-personens ulykkelige forelskelse i Lotte, og den ender med at han skyter seg. Boken skal ha ført til en bølge av selvmord blant unge menn, som ønsket å kopiere hovedpersonen. Romanen ble først forbudt i Danmark-Norge nettopp av den grunn, og den kom ikke ut på norsk før i 1820, altså nesten femti år senere. Goethe selv la til et forord i andre opplag der han skrev følgende: «Vis deg som en mann, og ikke følg meg etter.» Som forfatter følte han altså et ansvar for hvilken effekt verket hans fikk.

Senere har det vist seg at også medieomtaler av selvmord har hatt en tilsvarende smitteeffekt og utløst ytterligere selvmord i kjølvannet av slik omtale. Denne smitten har fått navn fra Goethes roman og kalles Werther-effekten. En følge av denne Werther-effekten er at vi i Norge har en bestemmelse i Vær varsom-plakaten om selvmordsomtale i pressen. Vær varsom-plakaten er etiske normer for pressen (dvs. trykt presse, radio, fjernsyn og nettpublikasjoner). Overskridelse av bestemmelsene her kan klages inn for Pressens faglige utvalg. Punkt 4.9 lyder slik:

Vær varsom ved omtale av selvmord og selvmordsforsøk. Unngå omtale som ikke er nødvendig for å oppfylle allmenne informasjonsbehov. Unngå beskrivelse av metode eller andre forhold som kan bidra til å utløse flere selvmordshandlinger.

Verdens helseorganisasjon har også laget en veileder for medieomtale av selvmord, så at det kan oppstå selvmordsfarlig smitteeffekt av medieomtaler, er internasjonalt anerkjent. Pressen er underlagt begrensninger i hvordan den skal skildre selvmord. Problemet med medienes håndtering av selvmordsomtale er stadig oppe til debatt. En tilsvarende debatt har vi ikke når det gjelder kunstens bruk av selvmord som motiv eller tema. Og det er egentlig litt underlig, ikke minst med tanke på at det nettopp var skjønnlitteraturen som sto fadder til Werther-effekten. Så kan man spørre, kan og skal vi akseptere direkte og eksplisitte beskrivelser av selvmordstanker

og -metoder i kunsten, med andre ord skal kunsten være et felt uten regler for selvmordsomtale, der pressen og andre medier er underlagt restriksjoner?

Når jeg i det videre bruker ordet *kunst*, er det i betydningen skjønnlitteratur og dramatikk. Andre kunstneriske uttrykksformer er ikke med i betraktningene her.

Bortsett fra *Den unge Werthers lidelser* kjenner jeg ikke til andre tilfeller fra litteraturhistorien der skjønnlitteratur har hatt en så direkte effekt på menneskers selvmordsatferd. Betyr det at litteraturen uten frykt kan være en fri-

sone for selvmordsomtale? Vil det være uproblematisk for en forfatter å skildre et selvmord så nært og detaljert at en tilsvarende feature-artikkel i en helgeavis ville blitt felt i Pressens faglige utvalg? Spørsmålene har ingen åpenbare eller

enkle svar, men det kan være fruktbart å sirkle rundt dem og belyse dem fra flere sider. I denne sammenheng kan også kanskje Schmidtke og Häfners studie fra 1988 *The Werther effect after television films: new evidence for an old hypothesis* være av interesse. Studien undersøker sammenhengen mellom økning av metodespesifikk selvmordsrate i Tyskland (togselv-mord) i forbindelse med visninger av en seks episoders dramav-serie som skildrer togselv-mordet til en 19-årig student.

Skjønnlitteraturen har noen begrensninger for hva som kan utgis. Straffeloven § 317 definerer hva som er straffbar pornografisk skildring, og nevner eksplisitt at kjønnslige skildringer som må anses forsvarlige ut fra blant annet et kunstnerisk formål, ikke regnes som pornografi. Vi ville således i dag aldri kunnet få tilsvarende rettssaker som etter den forrige straffeloven mot Agnar Mykles *Sangen om den røde rubin* i 1958 og Jens Bjørneboes *Uten en tråd* i 1967. I tillegg kan det (heldigvis) synes som om påtalemyndigheten har mistet interessen for skriftlige seksualskildringer. Straffeloven har også bestemmelser om vern av privatlivets fred, § 367, men det skal nok litt til før en litterær skildring vil rammes av denne. Er det da fritt frem for litterær behandling av alt annet?

Dypest sett er det to sider her: Skal det være begrensninger for hva kunsten kan skildre der hvor pressen må trå varsomt? Og skal forlag og forfatter ha ansvaret for at de ikke utgir skildringer som påvirker leseren til selvmordsatferd, eller skal et annet organ ha det? Et forlag har utgiveransvar for den skjønnlitteraturen og dramatikken det gir ut, så det foregår nok noen debatter og kanskje drakamper på forlagsredaktørenes kontorer innimellom. Men utover det, er det eller bør det være en generell plikt for forlaget til å vurdere om selvmordsskildringen kan føre til smitteeffekt?

Kanskje vi skal se litt nærmere på forskjellen mellom presseomtale og skjønnlitteratur. For hva er det litteraturen gjør som ikke pressen gjør? Og hvilken oppgave har pressen som ikke skjønnlitteraturen har?

Når det gjelder hva de to sjangrene gjør: I utgangspunktet er presseomtale beskrivelse, til dels analyse, av faktiske hendelser, som skildres innenfor den tiden og det rommet de utfolder seg i. Litterære beskrivelser er fiksjon, de kan også være omtale av faktiske hendelser, men i et litterært språk som løfter hendelsene ut av det vante og dagligdagse, viser frem en virkelighet som trer frem for oss filtrert gjennom et kunstnerisk sinn, og som gir et annet blikk på oss selv og verden, nærmere emosjoner og persepsjoner enn rasjonell analyse. Derfor kan skjønnlitteraturen virke så mye sterkere på oss enn en avisartikkel. Og nettopp derfor er det viktig at litteraturen tar opp både de små og de store spørsmålene i livet, det allmennmenneskelige, deriblant også selvmord og selvmordstanker.

Når det gjelder hvilken oppgave disse to sjangrene har, er det vanskeligere å definere konkret og uttømmende. En fri og uavhengig presse er grunnlaget for et fritt demokrati. For å kunne utøve sine demokratiske rettigheter må borgerne ha kunnskap om samfunnet. Der ligger mye av pressens oppgaver. Kunsten har ingen slik oppgave. Den skal og må være autonom. Det er grunnleggende for all skapende kunst, på samme måte som kunstneren må stå fritt i valg av tema, motiv, form og så videre. Kunsten kan skildre incest og barnearbeid, mishandling og drap, på måter pressen ikke kan. Forfatteren eier også sin egen biografi og må kunne bearbeide den skjønnlitterært eller dramatisk uten krav til hva som for eksempel er «sant»

eller «vakkert». Men en forfatter har et ansvar for hva hun skriver, og forleggeren for hva hun utgir, og det ansvaret må gå lenger enn straffelovens begrensninger for hva som kan utgis.

Kunsten skal og må være autonom

Trenger samfunnet flere lovbestemmelser for å sikre at vi som lesere ikke utsettes for skadelig påvirkning fra litteraturen? Tanken er lett lattervekkende, dessuten ligger et sånt standpunkt farlig tett opp til land vi absolutt ikke vil sammenlignes med. Norsk rettshistorie inneholder som nevnt noen eksempler på at påtalemakten har villet definere hva som er kunstneriske skildringer. Det var ikke noe vakkert skue. Men *Den unge Werthers lidelser* ble forbudt i Danmark-Norge da den kom ut. Kunne noe slikt vært tenkelig i våre dager?

Som lesere innehar vi sjangerforståelse, det vil si at mennesker kulturelt på et vis er utstyrt med et filter som gjør at vi ubevisst skiller mellom den skjønnlitterære fik-

sjonen og mediernes virkelighetsrapportering. Men hva skjer når disse to sjangerne begynner å nærme seg hverandre; fiksjon med et så tydelig utgangspunkt i forfatterens eget liv at det kan være vanskelig å skjelne mellom fiksjon og fakta, og avissjangre som bruker skjønnlitterære virkemidler. Fortsatt vil avisartikkelen være underlagt begrensninger med hensyn til omtalen, fiksjonen ikke.

Det kommer stadig ut romaner der handlingen i fortellingen ligger så tett opptil forfatterens egen biografi at skillet mellom fiksjon og virkelighet nesten hviskes bort. Eksempler fra de siste årene er Beate Grimrud *En dåre fri*, Karl Ove Knausgård's seksbindsverk *Min kamp*, og Linn Ullmanns *De urolige*. Alle disse tre forfatterne insisterer på at de skriver skjønnlitterær fiksjon, ikke selvbiografi. Første bind av *Min kamp* åpner med en beskrivelse av et dødsfall; det er Knausgård's far som er død. Skildringen ble møtt med stor motstand av Knausgård's onkel, farens bror, og forfatteren måtte gjøre noen tilpasninger i teksten som følge av det. Hva om faren til Knausgård hadde tatt livet sitt? Det er vel ikke helt utenkelig at det ville lagt andre begrensninger på forfatterens beskrivelse. En forlagsredaktør jeg kjenner, sa at han ville tatt noen ekstra runder med forfatteren i en slik situasjon, i tillegg til å tro at en litterær skildring av et virkelig selvmord ville bli underlagt nøye gransking fra et forlags side før en eventuell utgivelse,

ikke minst fordi det finnes etterlatte som kan kjenne seg igjen, og som har rett til å bli tatt hensyn til. Men for en skildring av et fiktivt selvmord i en roman som ikke handler om virkeligheten, er det annerledes. Her er vurderingene overlatt til forlagsredaktørens skjønn og forfatterens vilje. Muligens er det tilstrekkelig?

Kanskje vi skulle diskutere hvorvidt det burde lages en Vær varsom-plakat for litteraturen. Kanskje man burde kunne klage forlagsredaktører og forfattere inn for et utvalg slik som pressemedier kan innklages. Kanskje burde vi forby eksplisitte selvmordsomtaler i litteraturen. Nei, alt dette er selvsagt både utenkelig og absurd. Å forby

eller nekte enkelte temaer eller motiver i litteraturen er så langt fra kunstens autonomi som man kan komme, en slik regulering ville strupe selve kunstfeltet. Dessuten er omtale av selvmord og selvmordstanker viktig fordi slike skildringer bidrar til å svekke tabu og stigma. Fortielse vil bare forsterke dem. Så det er av vesentlig betydning at både medier og skjønnlitteraturen omtaler selvmord. Det jeg leter etter, er en balanse mellom en åpen og fordomsfri offentlig samtale, som inkluderer blant andre skjønnlitteraturen og dramatikken, kontra ivaretagelse av smitteproblematikken. Om en slik balanse i det hele tatt kan skapes.

Når vi ser tilbake på litteraturhistorien, er det i grunnen underlig at bare *Den unge Werther* har hatt en slik voldsom innvirkning. Litteraturhistorien er om ikke fullastet så i hvert fall smålastet med beskrivelser av selvmord. Kjente romaner som inneholder selvmord, er eksempelvis Tolstojs *Anna Karenina*, Hamsuns *Mysterier*, Plaths *Glassklokken*. I verdensdramatikken finnes Shakespeares *Romeo og Julie*, Ibsens *Vildanden* og *Hedda Gabler*. Alle helt forskjellige verk og fra ulike tider og steder, men de har det til felles at sentrale karakterer tar sitt eget liv i løpet av handlingen, og at handlingen til dels er eksplisitt skildret, i alle fall er metoden beskrevet. Men det finnes ikke noen dokumentasjon på at

skildringene har hatt noen smitteeffekt. Hva kan det skyldes?

Jeg tror årsaken hovedsakelig er kulturelt betinget. Motakelsen av et litterært eller dramatisk verk, *resepsjonshistorien*, er et eget studieobjekt innenfor litteraturvitenskapen, altså hvordan et enkeltverk eller et forfatterskap har blitt tolket (mottatt, vurdert, lest) gjennom tidene. Jeg tror det er en viktig innfallsvinkel for å prøve å forstå hvorfor noen, men ikke andre, verk har hatt, eller kan komme til å ha, smitteeffekt. Å være del av et samfunn i en gitt tidsepoke former oss, og vi former samfunnet og samtiden vi er en del av. Konteksten vi leser skjønnlitteratur i, forklarer hvordan temaer blir tolket ulikt til ulike tider og ulike omgivelser. Enhver tidsperiode har sine historiske forutsetninger som leses inn i et verk. Begrepet resepsjonshistorie overlapper med den tyske hermeneutikeren Hans-Georg Gadamer's begrep virkningshistorie, som gjelder et verks innflytelse og påvirkningskraft gjennom tidene.

Den unge Werthers lidelser tilhører den perioden i litteraturhistorien som heter romantikken, og er det mest kjente verket innenfor den romantiske litterære bevegelsen som kalles Sturm und Drang. Denne kjennetegnes av mange sterke emosjoner, og noe av forklaringen på den voldsomme påvirkningskraften *Den unge Werther* fikk, ligger nettopp her. Kombinasjonen av at romantikken generelt var de store følelsers tid, romanens

tematisering av grubling, ulykkelig kjærlighet og selvmord, i tillegg til at jeg-formen gir en sterkere innlevelse og identifikasjon med den litterære hovedpersonen, ble en uforutsett sprengkraft.

«Det, at en litteratur i vore dage lever, viser sig i, at den sætter problemer under debat», proklamerte den danske litteraturviteren Georg Brandes i sin forelesningsrekke «Hovedstrømninger i det 19. Aarhundredes Litteratur» i 1871 og innledet dermed realisme i litteraturhistorien. Ibsens realistiske teaterstykker er typiske uttrykk for dette, de setter problemer under debatt, men gir ingen konkrete svar. Debatten hos Ibsen foregår ved at dramatikeren viser hva disse problemene kan føre til. I *Vildanden* er det borgerskapets hemmeligheter og løgner som tematiseres, hvor ønsket om pen fremferd og fasade samt ro og hygge i hjemmet sammen med familien går foran sannhet og åpenhet. Når en sannhet avsløres, klarer ikke de involverte å håndtere dette, og Hjalmar Ekdals reaksjon fører til at den unge Hedvig skyter seg. I motsetning til i *Den unge Werther* er det for tilskueren eller leseren ingen identifikasjon med Hedvig, selv om vi føler sterkt med henne. Men i likhet med *Werther* er selvmordet en uunngåelig følge av begivenhetene slik de skildres opp til selvmordet. Men ingen har, så vidt jeg vet, fulgt etter Hedvig i handling.

De romanene og skuespillene jeg har nevnt, har det til felles at selvmordet ikke er hovedtema. Mens *Den unge Werther* handler om en ung mann som tar sitt eget liv, handler ikke verken *Mysterier* eller *Anna Karenina* primært om en hovedperson som tar livet sitt. For de fleste av oss

Nationaltheatrets oppsetning av Hedda Gabler. På bildet: Mariann Hole, Andrea Bræin Hovig og Mattis Herman Nyquist. Foto: LP Lorentz

representerer *Romeo og Julie* selve kjærlighetshistorien, ikke selvmordshistorien. Der ligger noe av det som kan forklare forskjellen i påvirkning.

I *Hedda Gabler* er selvmordet til hovedpersonen en følge av altfor strenge konvensjoner for kvinnelig atferd, av at kvinner i litteraturen på den tiden stort sett hadde tre

Litteraturen kan stille de store spørsmålene i livet, inkludert døden

alternativer; flukt, galskap eller selvmord, fordi ideologien ikke tillot kvinner noen reell frihet. Derfor kan Hedda's mangel på handlingsrom (og Anna Kareninas overskridende oppførsel) ikke ende noe annet sted enn i døden. Sann sett tjener disse litterære selvmor-

dene mer til å avskrekke enn å inspirere leseren. Måten de ble lest og mottatt og forstått på, var helt annerledes enn mottakelsen av den unge Werther.

Men kan resepsjonshistorien si oss noe om resepsjonsfremtiden?

En forsøksvis oppsummering: Konteksten er av vesentlig betydning for hvilken påvirkning et verk får, fordi vi forstår og tolker tekster ut fra den kulturelle konteksten vi handler innenfor. Antakelig gir det mer «påvirkningseffekt» å følge en indre fremfor en ytre beskrivelse. Hva teksten tematiserer, er sannsynligvis av stor betydning: Der selvmord tematiseres, vil risikoen for smitteeffekt være større; der selvmord er et motiv eller en hendelse

blant flere, vil antakelig smitteeffekten være mindre. Men det medfører ikke at vi kan forby eller legge restriksjoner på kunstneriske skildringer med selvmord som tema. Kanskje er det leseren som er løsningen. Kanskje opplyste lesere med sjangerforståelse ikke vil la seg forføre av litteratur. Men hva skjer da med litteraturens kraft til å underliggjøre? En vingeklippet og tannløs litteratur er ikke lenger kunst, den er ikke lenger vesentlig, den vil verken virke eller bevege. Medfører det at kunsten skal og må være en frisone? Jeg vet ikke. Jeg vet bare at litteraturen kan stille de store spørsmålene i livet, inkludert døden, og slik kan gi oss mulighet til å reflektere og snakke om dem på en måte som presseomtaler aldri kan. Og den muligheten er nødvendig for oss.

KARI WILLE REKDAL er jurist og filolog og nestleder i LEVE – Landsforeningen for etterlatte ved selvmord